

اعجاز قرآن

درس بیست و ششم

استاد : حجت الاسلام و المسلمین صادق نیا

آموزشیار : سرکار خانم حیدری

کلام بلیغ، کلامی است که شروع و پایانی مناسب و دلنشین داشته باشد، در ادامه بحث تناسب، که از وجوه اعجاز بیانی است، آیه الله معرفت به بحث آغاز و پایان سوره ها پرداخته است. در این بخش، نخست به تعریف حسن ابتدا که از ویژگی های کلام بلیغ است اشاره می شود، سپس، سرآغازهای قرآن در دسته بندی آیه الله معرفت و زرکشی بیان می گردد. پس از آن به خواتم سور اشاره شده و نمونه هایی از حسن ختام در سوره ها یادآوری می شود. در پایان به تناسب سوره ها و موافقان و مخالفان این دیدگاه اشاره خواهیم کرد.

تعریف حسن ابتدا (براعة المطلع)

براعت استهلال از نظر لغوی یعنی قرار دادن دست بر بالای ابروان هنگام جستجوی ماه شب اول (هلال) و به عبارت دیگر یعنی جستجو کردن هلال، و در اصطلاح آن است که در آغاز کتاب یا نامه یا در مقدمه خطابه و گفتار از کلمات و جملاتی استفاده شود که با مسائل اصلی متن کتاب یا سخن، تناسب داشته باشد.^۱ اهل بیان بر این نظرند که از ویژگی‌های کلام بلّغ، حسن ابتداست که «براعة المطلع» نامیده می‌شود؛ یعنی این که متکلم سخنش را با الفاظی زیبا، شیرین و استوار و روان آغاز کند که دارای نظم و سبکی نیکو و پایه و معنای درستی باشد. هم چنین از زوایای زشتی و پیچیدگی خالی، و از تقدیم و تاخیر نامناسب تهی باشد. براعة المطلع از آن رو که اولین چیزی است که به گوش می‌رسد دارای اهمیت است و درباره قرآن گفته‌اند که سرآغاز همه سوره‌های قرآن دارای چنین ویژگی‌ای هست.

سرآغازها در کلام خداوند

این بخش را با فاتحة الكتاب آغاز می‌کنیم که أم الكتاب و هم سنگ قرآن است. قرآن با این سوره آغاز می‌شود و دارای اصلی‌ترین مقاصد و اصول بر نامه دعوت به خداست. بنابراین با مجموع قرآن برابری می‌کند: «وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ» (حجر/۸۷) این سوره شامل اصول و معارف پنج‌گانه اسلام است:

۱. شناخت ذات مقدس خداوند و صفات جمال و جلال او؛ خداوند متعال دارای رحمتی گسترده و توجهی در مرتبه بالا به بندگانش است. و از همین روست که شایسته پرستش است. «الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ * الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»

۲. اعتقاد به روز حساب؛ انتهای همه چیز به او می‌رسد. تنگناها و سختی‌ها به دست او باز شده و همه چیز به او پس می‌گردد. «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ».

^۱ . چنان که شیخ بهایی در خطبه کتاب صمدیه گوید: احسن کلمة یبتدأ بها الکلام و خیر خبر یُختتم به المرام حمدک اللهم... نیز در دنبال خطبه گوید: سیمّا علی الذی رفعه لکسر الاصنام و نصبه ... چون در متن کتاب بحث از کلمه و کلام و بحث از اعراب و اقسام آن یعنی رفع و نصب و غیره است در خطبه نیز از این کلمات استفاده کرده است. (یدالله نصیریان، علوم بلاغت و اعجاز قرآن، ص ۱۶۱).

۳. جز او معبودی نیست؛ پناهگاهی جز در سایه رحمت او نیست و روح پرستش و بندگی خالص به او بازمی گردد.
«إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ».

۴. ایمان به ارسال رسولان به سوی همه مخلوقات؛ انبیاء (ع) راهی به سوی خدا هستند، از این روی شناخت راه آنها همان شناخت حق و رسیدن به حق است. «اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ * صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ».

۵. توجه به احوال امت ها عبرتی برای عبرت گیرندگان؛ دوری کردن از راه هایی که منتهی به گمراهی شده و غضب خدای رحمن را در پی دارد. «غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ».

ابن معصوم بر این نظر است که سوره فاتحه از همه مقاصد قرآن خبر می دهد و دربردارنده الفاظ نیکو و انواع بلاغت است و این نهایت بראعت استهلال است.

هم چنین پنج آیه آغازین سوره علق نیز دربردارنده بראعت استهلال و همان مسائلی است که در سوره فاتحه می باشد. امر به خواندن و آغاز به نام الله، اشاره به احکام و شریعت، اثبات یگانگی خدا و صفات ذات و فعلش، و اشاره به اصول دین و نیز اشاره به تعلیم نادانسته های انسان توسط خداوند (عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ) در این سوره وجود دارد، از این رو گفته اند: شایسته است آیات این سوره، «عنوان القرآن» نامیده شود؛ زیرا در عنوان کتاب با عباراتی فشرده، مقاصد کتاب جمع شده است.

مضامین سرآغاز سوره ها

آیت الله معرفت سرآغاز سوره ها را به هفت دسته تقسیم کرده است:

۱. حمد : پنج سوره از قرآن با «الحمد لله» آغاز شده است.^۱ حمد و ثنای خداوند در سوره فاتحه عام بود ه و شامل همه نعمت ها می شود؛ ولی حمد در دیگر سوره ها به جنبه ای از جنبه های عظمت خداوند و بخشی خاص از نعمت هایش،

---

۱. ۱ - سورة الفاتحة (الحمد لله رب العالمين ...) ۲. - سورة الأنعام (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ...) ۳ - سورة الكهف (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ ...) ۴. - سورة سبأ (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ...) ۵. - سورة فاطر (الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ...)

اختصاص دارد. در سوره انعام بر آفرینش آسمانها و زمین و پدید آوردن نور و ظلمت؛ در سوره کهف بر فروفرستادن کتب؛ در سوره سبأ به مالکیتش بر هر آنچه در آسمانها و زمین است و در سوره فاطر بر آفرینش آسمانها و زمین اختصاص دارد.

۲. تسبیح : سوره‌هایی که با تسبیح آغاز شده هفت سوره است که اگر تبارک را نیز نوعی تسبیح به شمار آوریم به نه مورد افزایش می‌یابد.^۱

۳. حروف مقطعه : بیست و نه سوره قرآن با حروف مقطعه آغاز شده است. لازم به ذکر است که در اغلب این سوره ها پس از حروف مقطعه از قرآن و بزرگی جایگاه و ارزش آن یاد شده است، که این موارد بیست و سه سوره هستند.^۲ در شش سوره دیگر، پس از حروف مقطعه از شکوه آیات خداوند، قدرت و تسلط او حکایت می‌کند.^۳

۱. ۱ - سورة الإسراء (سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ ...) ۲۰ - سورة الفرقان (تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ ...) ۳ - سورة الحديد (سَبِّحْ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ...) ۴ - سورة الحشر (سَبِّحْ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ...) ۵ - سورة الصف (سَبِّحْ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ...) ۶ - سورة الجمعة (يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ...) ۷ - سورة التغابن (يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ...) ۸ - سورة الملك (تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ ...) ۹ - سورة الأعلى (سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى ...) .

۲. ۱ - البقرة (الم * ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ ...) ۲۰ - الأعراف (المص * كِتَابٌ أَنْزَلَ إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ ...) ۳۰ - يونس (الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ ...) ۴ - هود (الر كِتَابٌ أَحْكَمْتَ آيَاتُهُ ثُمَّ فَصَّلْتَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ ...) ۵ - يوسف (الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ ...) ۶ - الرعد (الم تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَالَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ ...) ۷ - إبراهيم (الر كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ ...) ۸ - الحجر (الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْآنٍ مُبِينٍ ...) ۹ - الشعراء (طسم * تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ ...) ۱۰ - النمل (طس تِلْكَ آيَاتُ الْقُرْآنِ وَكِتَابٍ مُبِينٍ ...) ۱۱ - القصص (طسم * تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ ...) ۱۲ - لقمان (الم * تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ ...) ۱۳ - السجدة (الم * تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ ...) ۱۴ - يس (يس * وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ ...) ۱۵ - ص (ص وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ ...) ۱۶ - غافر (حم * تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ ...) ۱۷ - فصلت (حم * تَنْزِيلُ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ...) ۱۸ - الشورى (حم * عسق * كَذَلِكَ يُوحَىٰ إِلَيْكَ ...) ۱۹ - الزخرف (حم * وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ ...) ۲۰ - الدخان (حم * وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ ...) ۲۱ - الباقية (حم * تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ ...) ۲۲ - الأحقاف (حم * تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ ...) ۲۳ - ق (ق وَالْقُرْآنِ الْمَجِيدِ ...) .

۳. ۲۴ - آل عمران (الم * اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ ...) ۲۵ - مريم (كهيعص * ذَكَرْ رَحْمَةً رَبِّكَ عَبْدُهُ زَكَرِيَّا ...) ۲۶ - طه (طه * مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَىٰ ...) ۲۷ - العنكبوت (الم * أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يَبْرُكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ ...) ۲۸ - الروم (الم * غُلِبَتِ الرُّومُ ...) ۲۹ - القلم (ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ ...) .

(الف) به عموم مردم و بوسیله حرف نداء : خطاب به عموم مکلفین در همه روزگاران در آغاز دو سوره آمده است.^۱

(ب) به مومنان و به وسیله حرف نداء : خطاب به همه کسانی که ایمان دارند یا مؤمنینی که در آینده متولد خواهند شد، در سه سوره آمده است.^۲

(ج) به پیامبر و بوسیله حرف نداء : خطابی که مخصوص به پیامبر (ص) می باشد و اشاره به مقام یا صفت او دارد که در پنج سوره آمده است . البته حروفی مثل «طه» و «یس» را (که از اسامی پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله شمرده شده است) جزء حروف مقطعه طبقه بندی کرده ایم؛^۳

(د) خطاب بوسیله لفظ «قل» : پنج سوره از قرآن با لفظ «قل» آغاز می شود^۴

(ه) سایر گونه های خطاب : در ابتدای چهارده سوره از قرآن ، با الفاظی غیر از موارد فوق ، خطاب ، صورت گرفته است .^۵

۱. ۱ - سورة النساء (يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ...) . ۲ - سورة الحج (يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ ...) .

۲. ۱ - سورة المائدة (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ ...) . ۲ - سورة الحجرات (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقَدَّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ ...) . ۳ - سورة الممتحنة (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ ...) .

۳. ۱ - الأحزاب (يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ ...) . ۲ - الطلاق (يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ ...) . ۳ - التحريم (يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ ...) . ۴ - المزمل (يَا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ ...) . ۵ - المدثر (يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ ...) .

۴. ۱ - سورة الجن (قُلْ أُوْحِي إِلَيَّ أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ ...) . ۲ - سورة الكافرون (قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ ...) . ۳ - سورة الإخلاص (قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ ...) . ۴ - سورة الفلق (قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ ...) . ۵ - سورة الناس (قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ ...) .

۵. ۱ - الأنفال (يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ ...) . ۲ - الفتح (إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا ...) . ۳ - المجادلة (قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ ...) . ۴ - المنافقون (إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ ...) . ۵ - الحاقة (الْحَاقَّةُ * مَا الْحَاقَّةُ * وَمَا أَذْرَاكَ مَا الْحَاقَّةُ ...) . ۶ - الطارق (وَالسَّمَاءِ وَالطَّارِقِ * وَمَا أَذْرَاكَ مَا الطَّارِقُ ...) . ۷ - الغاشية (هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْغَاشِيَةِ ...) . ۸ - الانشراح (أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ ...) . ۹ - العلق (أَقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ ...) . ۱۰ - القارعة (الْقَارِعَةُ * مَا الْقَارِعَةُ * وَمَا أَذْرَاكَ مَا الْقَارِعَةُ ...) . ۱۱ - الفيل (أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ ...) . ۱۲ - الماعون (أَرَأَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالذِّينِ ...) . ۱۳ - الكوثر (إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ ...) . ۱۴ - النصر (إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ * وَرَأَيْتَ ...)

۵. قسم : دیگر سوره‌های باقی مانده که با قسم و یا با تهدید آغاز شده ، پیش از این در حروف مقطعه آمد، مثل : « یس » ، « الزخرف » ، « الدخان » ، « ق » و « القلم » . همچنین سوره الطارق نیز در بخش خطاب ها آمد. بقیه آنها در شانزده سوره است.^۱

۶. تهدید: سوره‌هایی که با تهدید هولناک می باشد نوزده سوره است.^۲

۷. دیگر سوره‌ها : هفت سوره باقی مانده ، با مضامینی غیر از آنچه که بیان شد شروع شده است ولی باز هم به همان روش هاست ؛ مثل: ارج نهادن به جایگاه ایمان، تجلیل از جایگاه قرآن، بزرگ شمردن جایگاه انبیاء و سرزنش کسانی که دشمنی ورزیده و در عدم پذیرش دعوت اسلام پافشاری می کنند.^۳

---

۱. ۱ - الصافات (والصافات صفًا ...) ۲ - الذاریات (والذاریات ذرؤاً ...) ۳ - الطور (والطور * وکتاب مسطور ...) ۴ - النجم (والنجم إذا هوی ...) ۵ - القيامة (لا أقسم بیوم القيامة ...) ۶ - المرسلات (والمرسلات عرفاً ...) ۷ - النازعات (والنازعات عرفاً ...) ۸ - البروج (والسماء ذات البروج ...) ۹ - الفجر (والفجر * وکیال عشر ...) ۱۰ - البلد (لا أقسم بهذا البلد ...) ۱۱ - الشمس (والشمس وضحاها ...) ۱۲ - الليل (واللیل إذا یغشی ...) ۱۳ - الضحی (والضحی * واللیل إذا سجی ...) ۱۴ - التین (والتین والزیتون ...) ۱۵ - العاديات (والعادیات ضبحاً ...) ۱۶ - العصر (والعصر * إن الإنسان لفری خسر ...) .

۲. ۱ - سوره براءة (براءة من الله ورسوله ...) ۲ - سوره النحل (أتى أمر الله فلا تستعجلوه ...) ۳ - سوره الانبياء (اقترب للناس حسابهم ...) ۴ - سوره محمد (الذين كفروا وصدوا عن سبيل الله أضل أعمالهم ...) ۵ - سوره القمر (اقتربت الساعة وانشق القمر ...) ۶ - سوره الواقعة (إذا وقعت الواقعة * ليس لوقعتها كاذبة ...) ۷ - سوره المعارج (سأل سائل بعذاب واقع * للكافرين ليس له دافع ...) ۸ - سوره الدهر (هل أتى على الإنسان حين من الدهر ...) ۹ - سوره النبأ (عم يتساءلون * عن النبأ العظيم ...) ۱۰ - سوره عبس (عبس وتولى * أن جاءه الأعمى ...) ۱۱ - سوره التكویر (إذا الشمس كورت ...) ۱۲ - سوره الانفطار (إذا السماء انفطرت ...) ۱۳ - سوره المطففين (ويل للمطففين ...) ۱۴ - سوره الانشقاق (إذا السماء انشقت ...) ۱۵ - سوره البینه (لم يكن الذين كفروا ... متفككين ...) ۱۶ - سوره الزلزال (إذا زلزلت الأرض زلزالها ...) ۱۷ - سوره التكاثر (ألهاكم التكاثر ...) ۱۸ - سوره الهمزة (ويل لكل همة ...) ۱۹ - سوره تبت (تبت يدا أبي لهب وتب ...) .

۳. ۱ - سوره المؤمنون (قد أفلح المؤمنون ...) ۲ - سوره النور (سورة أنزلناها وقرّضناها ...) ۳ - سوره الزمر (تنزيل الكتاب من الله العزيز الحكيم ...) ۴ - سوره الرحمن (الرحمن * علم القرآن ...) ۵ - سوره نوح (إنا أرسلنا نوحاً إلى قومه ...) ۶ - سوره القدر (إنا أنزلناه في ليلة القدر ...) ۷ - سوره قريش (لا يلاف قريش * يلافهم رحلة الشتاء والصيف * فليعبدوا رب هذا البيت) .

سرآغاز سوره‌ها از نظر زرکشی :

زرکشی به نقل از ابوشامه مقدسی سرآغاز سوره‌ها را به ده دسته تقسیم می‌کند:

۱. شروع با ثناء خداوند به صورت تمجید یا تنزیه، در چهارده سوره که هفت مورد آن تمجید است : سوره‌های «الفاتحة ، الأنعام ، الکہف ، سبأ ، فاطر ، الفرقان والملك و هفت مورد دیگر تنزیه است : الإسراء ، الحديد ، الحشر ، الصف ، الأعلى ، الجمعة ، والتغابن؛

۲. حروف مقطعه در بیست و نه سوره ؛

۳. حروف نداء، که خطاب به همه مردم، یا مومنین، یا شخص پیامبر(ص) می باشد که در مجموع ده سوره است؛

۴. قسم، در پانزده سوره، اگر «لا أقسم» سوگند به شمار نیاید، ولی اگر سوگند شمرده شود، هفده مورد خواهد شد؛

۵. دعاء در سه سوره: المطففين ، الهمزة وتبت؛

۶. امر در شش سوره: الجن ، العلق ، الکافرون ، التوحيد والمعوذتان؛

۷. استفهام در شش سوره: الدهر، النبأ، الغاشية، الانشراح، الفيل، الدین» ۱ ؛

۸. شرط در هفت سوره: «الواقعة ، المنافقون ، التکویر ، الانفطار ، الانشقاق ، الزلزال والنصر»؛

۹. تعلیل در قریش؛

۱۰. خبر محض در بیست و سه سوره که دیگر موارد باقی مانده را در بر دارد.

پایان سوره‌ها :

ابن معصوم می گوید: بر گوینده واجب است که سخنش را نیکو به پایان رساند، زیرا آخرین بخش از کلام است که به گوش می‌رسد، چه بسا از میان سایر اجزاء کلام به دلیل نزدیکی زمانی تنها این قسمت ، در خاطر شنونده باقی بماند.

^۱ مراد از سوره «الدین» ، سوره «ماعون» می باشد.

بنابراین ضروری است، گوینده در زیبایی و پیوستگی و شیرینی و استحکام آن تلاش کند. وی هم چنین می‌افزاید که این ویژگی، چهارمین مشخصه‌ای است که علمای بلاغت، زیبا بودنش را گوشزد کرده‌اند.

با نگاهی به کتاب‌هایی هم چون: انوارالربیع (از ابن معصوم)، بدیع القرآن (از ابی‌الاصبع مصری)، البرهان (از زرکشی) و الاتقان (از سیوطی) مشاهده می‌کنیم که درباره پایان سوره‌ها همانند سرآغاز آن‌ها نمی‌توان دسته‌بندی منسجمی آورد و آنها را در چند مورد تقسیم‌بندی کرد. آیه الله معرفت نیز دسته‌بندی و تفکیک خاصی ارائه نکرده‌اند.

نمونه‌ای از پایان سوره‌ها :

ابن معصوم می‌گوید: پایان سوره‌های قرآن هم چون آغاز سوره‌ها در زیباترین وجه بلاغی و کامل‌ترین تناسب قرار دارند. به عنوان مثال، در آخر سوره حمد، جمله مطلوبی را به شکل موجز بیان کرده سپس به تفصیل آن پرداخته است. مطلوب نهایی عبارتست از: هدایت انسان‌ها به ایمان و پیروی از روشی که مصون از انحراف و کژی است؛ این هدف در این قسمت بیان شده است: « اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ » و سپس تفصیل آن آمده است: « صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ». یعنی صراط مستقیم راهی است که پویندگان آن، نعمت‌های ایمان، سلامت از خشم خداوند و دوری از گناهان و تجاوز از ح دود الهی را جمع کرده‌اند. هم چنین سوره بقره با دعا و استغفار و نیایش به درگاه خداوند برای درخواست پیروزی، پایان یافته که از زیباترین و برترین پایان هاست. اگر در دیگر سوره‌ها نیز بیندیشیم آنها را نیز دارای نهایت لطافت و نیکویی می‌یابیم. پایان سوره ابراهیم نیز دارای روشن‌ترین پایان‌هاست: « هَذَا بَلَاغٌ لِلنَّاسِ وَلِيُنذَرُوا بِهِ وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا هُوَ إِلَهُ وَاحِدٌ وَلِيَذْكُرَ أُولُوا الْأَلْبَابِ ». هم چنین پایان سوره حجر: « وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ » و نیز پایان سوره زمر: « وَفُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ». پایان سوره صافات نیز از مشخص‌ترین پایان‌های نیکو است که نشان می‌دهد کلام پایان یافته است: « سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ * وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ * وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ».

تناسب سوره‌ها :

همان گونه که در درس‌های پیشین بیان شد، آیه الله معرفت بر این نظر است که : هماهنگی ، ارتباط معنوی و تناسبی که بین آیات به اثبات رسیده، تناسب و ارتباط آیاتی است که با هم نازل شده و یا در محدوده یک سوره قرار گرفته است . این گونه آیات به صورتی است که از یک وحدت موضوعی جامع، که تمام اهداف و مقاصد سوره ها را در بر گرفته، برخوردار است. وی می‌گوید: برخی از دانشمندان اسلامی مناسبت دیگری را نیز مطرح نموده و تصور کرده‌اند که وجود چنین ارتباطی نیز بین آیات لازم است، و آن عبارت است از تناسب بین خاتمه سوره قبل با ابتدای سوره بعد . ولی برقراری ارتباط مزبور ، تکلف زیادی به همراه دارد و فایده چندانی هم بدان مترتب نمی‌شود . گذشته از این ، دلیلی بروجود این نوع رابطه و تناسب خاص وجود ندارد.

اولین کسی که منکر این گونه تناسب بین آیات شده، شیخ عزالدین عبدالعزيز بن عبدالسلام است. وی این نوع تناسب را تحمیل بر قرآن می‌داند. ولی الله ملوی منغلوطی، عکس دیدگاه عبدالسلام را بیان می‌کند و از آنجا که ترتیب سوره‌ها را توقیفی می‌داند این نوع تناسب را می‌پذیرد. آیه الله معرفت که به توقیفی بودن ترتیب سورهای قرآن قائل نیست از منکران این نوع تناسب است . وی پس از این بیان به نمونه هایی از تلاش برخی دانشمندان اسلامی مانند : زرکشی، سیوطی، بقاعی و طبرسی اشاره دارد که این دیدگاه را پذیرفته و خود را به تکلف انداخته‌اند.

۱. حسن ابتدا یا براعة المطلع از ویژگی‌های کلام بلیغ است.
۲. علمای بلاغت، سرآغازهای قرآن را دارای براعة مطلع و حسن ابتدا می‌دانند.
۳. سوره حمد به عنوان براعة المطلع کتاب خداوند شناخته می‌شود.
۴. آیه الله معرفت سرآغاز سوره‌ها را به هفت دسته تقسیم می‌کند: حمد، تسبیح، حروف مقطعه، خطاب، قسم، تهدید و دیگر سوره‌هایی که در این موارد قرار نمی‌گیرند.
۵. زرکشی آغاز سوره‌ها را به ده دسته تقسیم کرده است.
۶. داشتن پایان زیبا نیز از ویژگی‌های سخن بلیغ است.
۷. علمای بلاغت قرآن را دارای خواتم زیبا می‌دانند.
۸. از پایان سوره‌ها مانند آغازها نمی‌توان دسته‌بندی منسجمی ارائه داد.
۹. برخی تلاش کرده‌اند تا میان سوره‌های قرآن تناسب برقرار کنند اما برقراری چنین ارتباطی تکلف‌آور است.
۱۰. قائلان به برقراری این نوع تناسب، ترتیب سوره‌ها را توقیفی می‌دانند.
۱۱. آیه الله معرفت تناسب میان سوره‌ها را نفی پذیرد، چون وی به توقیفی بودن ترتیب سوره‌ها قائل نیست. از نظر ایشان تنها، آیاتی که با هم نازل شده یا در یک سوره قرار گرفته‌اند تناسبشان به اثبات رسیده است.